

את הכרת ערכו של חג הפסח, השונה משאר כל חגי השנה, הרגשנו עוד בערב כל חמירא. בשעת בין הערביים הטמינה אמא צרורות קטנים ובתוכם פרוסות לחם זעירות עטופות נייר בפינות שונות של הבית, פינות נעלמות כביכול. לאחר שחזר אבא מתפילת ערבית בבית הכנסת, נטל בידו גר והתחיל לאסוף את הצרורות כביכול היה מחפש, אולם למעשה ניחש וידע את מקומות הסתר, שכן אמא צעדה אחריו. זה היה המעשה האחרון לבדיקת חמץ בבית, סמל לביעור חמץ.

באותה שעה נגררנו אנו הילדים אחרי אבא, מתכופפים מתחת למיטות, מתחת לארונות ולשידות והגענו עד לאותם מקומות שמזה ימים נאסר עלינו לגשת אליהם. ברגעים אלה חוגגים היינו את נצחוננו. אחיותינו עמדו מן הצד אך השגיחו עלינו בשבע עינים פן נעשה מעשה קונדס ונטמין בהסתר דבר חמץ מתחת לאיזה ארון. אולם פחדן היה פחד שוא, שכן הורינו ידעו בדיוק את מספר פרוסות הלחם, שהונחו בפינות הבית.

למחרת השכמנו קום. עוד רבה היתה המלאכה לפנינו. אני הלכתי עם אבא לבית הכנסת. לאחר התפילה העמידו בחצר שולחנות ארוכים עליהם היו ערוכים מיני מאכל ומשקה כגון לחם טרי, האחרון שנאפה עם שחר, גבינה, סרדינים, ביצים קשות, מיני מאפה, לעקעך, תמרים, זיתים, בצלים ירוקים וכן יי"ש. כל זה נועד לסעודה שנקראה סעודת-בכורות. לפי הדין חייבים היו הבכורות לצום בערב פסח, מעין מתן הודיה לאלהים על שהפלה אותם לטובה מבכורות מצרים. אולם אלה הבכורות המשתתפים בסעודת מצווה פטורים היו מהצום. אבות שבניהם או בנותיהם עדיין יונקי שדיים, חייבים היו בצום במקום עולליהם. ואם טעמו אפילו כזית מסעודת הבכורות אף הם היו פטורים מן הצום. אמי וכן אחותי בכורות היו ומכיוון שלא השתתפו

בסעודה הבאתי אני להן פרוסת עוגה או תמר. כשהייתי מגיש לאחותי הבכירה את הכוית מסעודת המצווה מוסיף הייתי ואומר: "התכבדי בכורה לה בובה", כלומר בכורה הטפשה, שכן סברה היתה נפוצה בקרב עדות המזרח שכל בכור או בכורה בחזקת טפשים הם, וזאת על סמך הפסוק "כל בכור בהמה".

כמובן שקדמה לסעודה זו סיומה של מסכת שאבא היה מסיימה בערב פסח. כן נהג אבא לסיים ביום הולדתי את הדף האחרון של המסכת שהיה קורא אתי בכל ימות השנה. נדר נדר אבי, לאחר שנפטרו כמה בנים לפני, לקרוא מדי שנה בשנה מסכת אחת ולסיימה בערב יום הולדתי.

שאר בני הבית אכלו את סעודת הבוקר בחצר. לאחר מכן סרות היו אלינו פלחיות מכפרי הסביבה ואוספות לתוך סליהן את שיירי הלחם החמץ, וכדי שלא לקבל לחם חסד נתנו לנו תמורתו מלוא חפניים שקדים ירוקים ובצלים לחים.

בערב פסח וכמו כן בערבי שאר החגים, נהגנו ללכת לבית המרחץ. שניים היו בתי המרחץ הידועים. "חמאם אל עין" שבעיר העתיקה סמוך למסגד עומר, ו"חמאם סיתנא מרים" שבשער החומה המזרחית. אלו היו ההזדמנויות היחידות שבהן נהנינו מרחיצה במים חמים בשפע ומשפשוף הגוף שנעשה בידי אנשי בית המרחץ הערביים. אלה העבירו על גופינו מטלית קשה, שהוציאה מגופנו אטריות של זיעה. ביקור אחד בבית המרחץ בערב פסח, זוכר אני עד היום. אבא לקחני עמו אל "חמאם סיתנא מרים". בצעדים קטנים ונחפזים נגררתי אחריו, עמו ועם הרב יוסף מרדכי הלוי וח'אוג'ה יוסף ברזאני ובידי "הבוגו די בניו" כלומר חבילה שהכילה את הלבנים.

ביום זה דהיינו בערב החג, הוטלה עלי השליחות ללכת אל ביתו של מר יוסף ברזאני, שהתגורר בשכונת "אבו אל בצל". מטרת שליחותי היתה לקבל ממנו קמח להכנת מצה שמורה. ממלא היה מר ברזאני את שק הבד הקטן והלבן קמח ומלווה אותי בדברים: "דילי אה טו פאדרי קאדה אניו מיז'וראדו", אמור לאביך שיזכה לשנים רבות. כך היה מנהגו של מר ברזאני לחלק למספר תלמידי חכמים שנמנו בין ידידיו קמח למצה שמורה.

בשעות שלאחר הצהרים היה אבא הולך לתנור שבקרבת מקום כדי להכין את השמורה. בתנור נאספו באותה שעה כמה רבנים. מראה התנור שונה

היה משאר כל הימים. קדרות החמין, המגשים, טבלות הלחם וכו' נעלמו ממנו וכל כולו צח ומצוחצח. הרבנים פשטו מעליהם את איצטלאותיהם וכן הסירו מעל ראשיהם את מצנפות המשי השחורות, ונשאר רק עם "האנטריי" ו"הקפיטנה", מעיל שחור קצר שהגיע עד למתניהם, ו"הטאקאיקה" שחבשו על ראשם. הם עמדו כפופים, שרווליהם מקופלים מעל לזרועותיהם ובידיהם הענוגות הרזות והחיוורות, לשים היו את הבצק שנועד לשמורה. תוך כדי העבודה היו הרבנים פוצחים בשיר הלל כמקובל. אנו ילדים הסתכלנו עליהם בתמהון. הכיצד? אבא וחבריו הרבנים הפכו להיות אופים! הבצק היה קשה כאבן והם התאמצו בכל כחם לרככו, כדי שהשמורות תהיינה טעימות וקלות לעיכול. בערב בשעת הסעודה, כשהיינו טועמים מהשמורה, מספר היה אבא כי עמל קשה עד אשר הוציא מתחת ידיו שמורה טובה והשמורה איננה "קוירנוס" (דהיינו קשה כקרני פרה), אלא שמורה שניתן לכרוך אותה בחרוסת ולאכלה בלי חשש של קלקול קיבה.

יצאו השמורות מהתנור כשהן מסומנות בסימנים מיוחדים על ידי המזלג, כדי להבחין בין השמורה העליונה האמצעית והאפיקומן, ובעודן חמות עטפו אותן במטפחות לבנות ונשאו אותן תחת בית השחי הביתה. לאופים העניקו שכרם בעין יפה ונפרדו אלה מאלה בברכת "תזכו לשנים רבות".

אולם, חרף המאמץ הרב, לא תמיד עלו השמורות יפה. כמה התענו הורינו וסבינו בלעסם את השמורה העבה, עד תומה כפי הדין. זוכר אני את אבא כשהוא מסב בכסאו ושיניו התותבות לועסות ולועסות בלי הפוגה ואינו מוציא הגה מפיו. תוך כדי לעיסה, היה שם אצבעו לפיו כדי לרמוז לנו שלא נדבר ונאכל את השמורה עד גמירה. אמי, נכדת הרב יצחק פראג, הרב האשכנזי "שהסתפרד", שני אחיה היו רוקחים ואחיה השלישי רופא. כיון שכך הרי היתה בקיאה בחכמת הרפואה. היא עמדה וטענה, בהומור כמובן, כי אכילת מנות גדולות של השמורה יש בה כדי להזיק לגוף. שכן קשה היא ללעיסה. אף סבתי לעסה את השמורה בחניכיה והשתדלה לקיים את המצווה כדין וכהלכה.

לפעמים אירע כי אכן נתקעו "הבוקאדוס" (פרוסות השמורה) "אה לה בוקה דיל קוראסון" (בשער הלב) וגרמו מיחושים להורינו בשעות הלילה המאוחרות. מספרים כי פעמים רבות הרגיש הצדיק החסיד רבי יצחק באדהב, תושב שכונת מונטיפיורי הישנה, כאבים מחמת "הבוקאדוס" שאכל ושכנות

חשו אליו עם כוס "אגואה די אזאר" (מי שושנים) כדי להקל עליו את מחושי, "ולהוריד" (אבאשאר) את השמורה שנתקעה לו "אה לה בוקה דיל קוראסון".

ב

תפילת מעריב של פסח, נפתחה במזמור "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו". אכן קראנו מזמור זה בשמחה ובסיפוק נפש שכן נסתיימו סוף סוף כל עבודות הפסח. ולא לחינם כלל מזמור זה פעמים את המלים "ויצעקו" "ויזעקו". מלים שבלי ספק מכוונות לנו המבוגרים והילדים. ועוד נאמר באותו מזמור "רעבים וגם צמאים יחוגו וינועו כשיכור וכל חכמתם תתבלע וישמחו כי ישתוקו" וכו' האם אין בכל אלה רמזים לכל אותם ימים שבין פורים לפסח? וכשהגענו לסוף המזמור "מי חכם וישמור אלה ויתבוננו חסדי ה'" פתח החזן בקדיש בניגון חגיגי.

מזמור זה שימש מעין פתיחה לחג. כשיצאנו מבית הכנסת ברכנו איש את רעהו וכל ראש משפחה הזמין אורחים, זקנים ואלמנות להסב לסדר. בחייו של סבי, אבי אבי, חכם גבריאל שבתי יהושע, נהגנו לערוך את הסדר בביתו. בן חמש הייתי כשהשתתפתי בליל הסדר האחרון שחגגנו יחדיו, שכן באותה שנה נפטר סבי; הייתי נכדו הראשון מבנו יחידו וחיבה מיוחדת נודעת היתה לי ממנו. הוא קרא לי "יעקובצ'י" דרך חיבה. בהיותי בן שנה הצילני ממוות כשהשקוני בטעות רפואה "חיצונית". הוא נשאני בזרועותיו ממונטיפיורי הישנה ועד לבית החולים "ביקור חולים" שבעיר העתיקה שם שטפו את קיבתי.

שונה היה אבא מסבי, הן בתכונותיו והן במראהו. סבי היה בעל קומה תמירה, פנים הדורים, מקפיד בלבשו, צועד בנחת עקב בצד אגודל מזוג שקט ונוח לבריות — בקיצור סלוניקאי טיפוסי אוהב חיים. לא כן אבא שקומתו היתה בינונית, מזוג סוער, תוסס ומלא חיים, חריף וממולח שאורך הרוח רחוק היה ממנו.

זכור לי היטב אותו ליל הסדר האחרון שבחייו. מיד בשובו מבית הכנסת פתח בנגון "קדש ורחץ" ולאחר שסיים חזר על כל אחת מהמלים. פתח בקדש ולאחר שקדש על היין אמר "ורחץ" והוסיף מיד בספרדית "סי לאבאראן לאס מאנוס אי נון דיראן ברכה פורקי ואמוס אה קומיר קוזה אמוז'אדה, כי

איס לה קוזה אמוז'אדה ? איל אפיו". היינו, יטלו ידיים ולא יאמרו ברכה על שאנו אוכלים דבר שהוא רטוב, מה הוא הדבר הרטוב, המרור הטבול בחומץ יין. הדברים היו נאמרים על דרך שאלה ותשובה, אלא שהוא היה השואל והוא היה המשיב.

עתה הגיע ל"מגיד" והוא פותח ואומר: "אינג'יראן לוס ואזוס די בינו אי דיראן לה הגדה קאנטאנדו". ממלאים את הכוסות יין ואומרים את ההגדה בזמרה. בשעת אמירת עשר המכות מזלפים היו טיפות יין מתוך הכוס לתוך קערה כמניין המכות. ליצני הדור היו מוסיפים על עשר המכות עוד "מכה", שקראו לה בנים כיוון שקשה היה צער גידול בנים. ובכלל, בליל הסדר, ניתן פורקן גם לבדיחות הדעת שסבי גטל בה חלק והשרה בכך אוריה של שמחה שהקיפה את כל בני הבית קטנים וגדולים.

בליל פסח נהגו משפחות רבות להתכנס יחד. והיו רבים מבני עמך שלא ידעו לקרוא את ההגדה והאזינו לה מפי אחרים. אבא מספר היה על יהודי סלוניקאי אחד שלא ידע לקרוא את ההגדה שאשתו היתה טוענת כנגדו תמיד ואומרת: ראה נא את כל השכנים שרים את ההגדה בשמחה וחדות. ואילו אנו יושבים ומסבים לשולחן, סועדים את לבנו ללא אמירת הגדה. אז היה בעלה משיב לה: בואינה מוז'יר, אשתי הטובה, אספר לך את כל ההגדה כולה בשני משפטים: "טיאו משה קון טיאו פרעה סי פיליארון", דוד משה ודוד פרעה פרצה קטטה ביניהם, "אי דיספואיס סי איזיירון פאס", ולאחר מכן השלימו ביניהם. זה כל תכנה של ההגדה ועכשיו בואי ונשב לסעוד.

הילדים למדו את ההגדה במקורה בתלמוד תורה, אך אבותינו ידעוה בלאדינו וקראו אותה בלשון זו קטע קטע בשביל הנשים שתוכלנה אף הן להשתתף. בשנים האחרונות קראו בביתנו קטעים מספר בלאדינו כדי לגרום נחת רוח לסבתי הסלוניקאית שהסבה לשולחן, חרף אלמנותה, בכל הודה והדרה לבושה לבוש סלוניקאי טפוס.

את ההגדה קראו כל בני הבית קטנים וגדולים. גם אמי השתתפה בקריאה וביקשה כי יתנו לה לקרוא את הקטעים הקצרים שאינם מסובכים ביותר. סבתי אשר לא ידעה לקרוא הסתכלה על כלתה בחיוך והערצה. אף כי היתה אשתו של אב בית דין בירושלים לא למדה לקרוא בצעירותה ובכך לא נבדלה מנשים רבות של רבנינו שלא ידעו לקרוא אף הן. אמי היתה יוצאת מן הכלל. אמה הביאה לה בילדותה חכם שילמד אותה בבית. היא ידעה לקרוא

בספר תהלים ומדי שבת בשבתו קראה כמה מזמורים מתוכו כדי לקיים את נדרה אשר נדרה בקטנותי. אמי קראה גם ספרי רומאנים בלאדינו שנדפסו בבית הדפוס של שי"ש, שלמה ישראל שריזלי בירושלים ובדפוס קושטא וסלוניקי. כן קראה את העתונים בלאדינו שנתקבלו מסלוניקי ומהגולה הספרדית באמריקה. אמי דיברה גם צרפתית וזאת בהשפעת אמה שהיתה ילידת מארסייל ואחיה שחונכו בבחרותם על ברכי התרבות הצרפתית בבירות אשר בלבנון. כן דיברה מעט ערבית ואף ידעה לכתוב "ליטרה די קארטה" או "סוליטריו" היינו כתב מיוחד בלאדינו ששימש לכתובת מכתבים, והיא אשר כתבה את המכתבים לאבא בהיותו בשליחות מטעם העדה בחוץ-לארץ.

כשהגענו למקום שבהגדה רבן גמליאל היה אומר "כל מי שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו" — מפסיקים היינו כולנו בבת אחת כדי לתת לסבתה להשלים את הפסוק לאמור: "פסח מצה ומרור". הבעה של נחת ופורקן היתה שפוכה ברגע זה על פניה, שבאמירתן של שלוש מלים אלו יצאה גם היא ידי חובתה בסדר ליל פסח.

חלקו הראשון של הסדר הגיע לסיומו. עתה שקענו באכילה שכן רעבים היינו, רק צלחת אחת של "סודרה", פתיתי מצה עם ביצים אכלנו בסעודת הצהריים.

שאלתי פעם את יוסף ברזאני אילו מאכלים הכינו אמותינו לחג הפסח? והוא השיבני: "טורטה די מצה קון קארני", עוגת מצה עם בשר הקרוי "פסטל לארגו", קובאבאס קון קארני אי פניונים, אנג'ינאראס ריינאדאס, קאלאבא-סיקאס אינג'ידאס (קישואים ממולאים). כשהגיע לקאלאבאסיקאס (קישואים), לא היה יכול לשלוט בעצמו והוסיף: וינטי קאלבאסיסיקאס פור און גרוש. אי אוי דוס ליראס איל קילו, לאמור, עשרים קישואים בגרוש אחד והיום שתי לירות קילו. משהו מכל זה אכלנו בליל הסדר. כשסיימנו את הסעודה היה ראשינו סחרחר עלינו ותנומה נתלתה על עפעפינו מחמת מעט היין ששתינו. אולם עד מהרה גברנו על חולשתנו שכן עדיין נותר לנו לסיים את ההגדה. לאחר אמירת ברכת המזון פתחנו ב"שפוך חמתך" וגומר, והפעם ביתר מרץ והתעוררות. אהבנו את ההלל וביחוד את נגינתם של הפסוקים "אודך כי עניתני" שאבא נהג לשיר אותם בגון מיוחד וכולנו שרנו אותם אתו. לאחר ההלל פתחנו ב"חד גדיא" ובתרגומו הספרדי "און קברייטיקו כי לו מירקו מי פאדרי" וכן "אחד מי יודע" ובתרגומו הספרדי "אונו קין

סאביין אונז יו סאביין ועוד". בשירים אלו השתתפו גם הנשים ששרו אותם בחזן ובחדוה.

את ליל הסדר חתם "שיר השירים". שרנו אותו בליל הסדר בפעם הראשונה והמשכנו בו בכל ערב שבת עד חג השבועות. בשנים מאוחרות יותר ככל שהבנים והבנות גדלו ונתחנכו בבתי הספר העבריים היו שסיימו את ליל הסדר בשירים לאומיים ציוניים. אותה שעה היו כבר העששיות מתעממות והקולות נצרדים ורק זעיר פה זעיר שם, בכל פינה ובכל סימטא של ירושלים הישנה והחדשה, עוד הדהדו קולות אחרונים ועייפים של ששון ושמחה, עד לאחר חצות, כדי לקיים את הפסוק "קריאת שמע של שחרית".

ג.

השאלה הראשונה שעלתה על דל שפתינו למחרת היום בשעת התפילה היתה "ביביטיס לוס קואטרו ואזוס, נו טי אימבורג'אטיס" האם שתית את ארבע הכוסות, האם לא השתכרת. האם נשארת ער עד "חד גדיא" האם החזקת מעמד עד הסוף ולא נשאו אותך אל מיטתך? אכן מעטים מאד מבין הילדים החזיקו מעמד.

מהגשמים נפרדנו בפזמון קצר אמרנו "לך לשלום גשם ובא בשלום טל, כי רב להושיע ומוריד הטל" ואילו לגשם הקדשנו פזמון ארוך שנאמר בסדר האליף בית "אל חי יפתח אוצרות שמים". מכאן שחביב היה עלינו הגשם על אף הטרדות שגרם לנו הקטנים. "מוריד הטל" הזכיר לנו את הקיץ העומד על המפתן ועמו פגעים חדשים, אבק, צמא ומחלות לרוב.

בשעת העמידה של מוסף נמצאו תמיד כמה טרדנים שהזכירו למתפללים שיש לאמור מעתה "מוריד הטל" ולא "משיב הרוח ומוריד הגשם", כאילו היה בטעות זו משום הפיכת סדרי בראשית וחששו כי במקום הטל שירד עלינו שעה שעדיין נמים היינו את שנתנו יפקדו אותנו גשמים. הקטעים שבמוסף "אלהינו ואלהי אבותינו מפני חטאינו וכו', וכן "אלהינו ואלהי אבותינו מלך רחמן רחם עלינו" וכו' הרעידו את הלב. תפילת מוסף שנאמרה בשלושה רגלים ליד הכותל המערבי נראית לי כתפילה המתאימה ביותר במעמד זה. עודני זוכר שעת תפילה זו ליד הכותל. יחידי בתי כנסת שונים שבעיר העתיקה ומחוצה לה פסעו עטופים בטליתות במדרגות היורדות לכותל המערבי. עמדנו לידו וכמו לוחשים היינו: "רבוננו של עולם, הנה אנו נמצאים מחוץ למקום המקדש אך קרוב קרוב אליו, סמוך להר הבית ואין אנו יכולים לעלות

ולראות ולהשתחוות לפניך בבית בחירתך" כלום יש טרגדיה גדולה מזו? וכדי לנחם ולעודד את עצמנו מדובבים היינו: "שובה עלינו בהמון רחמך בגלל אבות שעשו רצונך. בנה ביתך כבתחלה כונן בית מקדשך על מכונן, הראנו בבנינו שמחנו בתיקונו והשב שכינתך לתוכו".

זכר תפילת מוסף ליד הכותל המערבי שהשתתפתי בה בזכות אבא שלקחני משכונת "עזרת ישראל" מקום מגורנו, עודנו חקוק עמוק בלבי. אכן חן מיוחד היה לתפילת מוסף שנאמרה במקום הזה.

לאחר התפילה, ישבנו לסעוד לסעודת הבוקר שבה אכלנו מיני מאפה מיוחדים לפסח. טעימים במיוחד היו ה"בורמואליס", סופגניות, העשויות ממצה שרויה במים ומתובלת בבצים, שהיו נאכלות לאחר טיגון כשהן מכוסות שכבה דקה של סוכר טחונה או טבולה במי סוכר. כן חיבבנו את ה"קוקלאס", כופתאות, של מצה טחונה, שהיו צפות על פני צלחת המרק. "הקובאבאס" הממולאות בשר, שהיו עליהן מיץ לימון.

בחג הפסח לא היו עוגות. המצה שימשה עוגה טעימה ביותר. פתיתי מצה טבולים בקפה וחלב היו מאכל תאוה. כן אהבנו את "המאסאייקאס די גואיבו או די וינו", עוגיות שנלושו ביין או בביצים שצורתן עגולה ונקובה חורים.

לכבוד החג לבשו אמותינו שמלות יפות וכשיצאו לבקר שמו עליהן את ה"שאל" או "הפישו" השחור אשר כיסה את כתפיהן ואת ראשיהן. חן רב נסוך היה עליהן שעה שצעדו מתונות. ועל הכל יפה במיוחד היתה ה"יאזמה", זו המטפחת הצבעונית הדקה שכיסתה את הראש שבשוליה הבריקו ה"אויאס" הגדילים הצבעוניים רבי החן. ביאזמה זו באו לידי ביטוי גינוני התקשטותה של האשה, ממטפחת זו נשתקפו מאוויה ורגשותיה. היאזמה כיסתה את הראש, מלבד תלתל אחד או שנים שביצבצו חוצה. מתחת ליאזמה של נשים צעירות יותר חמקו שתי צמות שחורות וארוכות שדמו לשני נחשים התלויים להן על הגב. ה"יאזמה" היתה בלי ספק "המחשוף" המושך והמגרה ביותר של אמותינו. מה אהבתי לראות את היאזמה על שערותיה השחורות והמתול-תלות של אמא שהיתה מקפידה בטיפולה בשעה שהופיעה לפני בעלה ומכל שכן לפני זרים.

שבעת ימי הפסח דמו לשבעת ימי חופה. הבית הבריק בנקיונו ודומה היה כי האביב פרץ לו דרך אל סמטאותיה של העיר העתיקה. השמחה

שררה במעונותינו בכל ימי החג. הנשים נחו מן העמל שנמשך למעלה מחודש ימים ובילו עתה את הזמן בביקורים בבתי שכנות ובקבלת אורחים. אנו הקטנים נלוינו אל הורינו בביקוריהם אצל קרובי משפחה שהתגוררו בעיר העתיקה ובמונטיפיורי הישנה ואני גלויתי לאבא שערך את הבקור הראשון של החג אצל ה"ראשון לציון".

ימי חול המועד נועדו גם לטיולים ולמסיבות משפחתיות. הטיולים נערכו מחוץ לעיר, במקומות שונים על החומה הפונים לעבר הרי ירושלים, בחורשת המגור הארמני וכן בשאר קטעי חורשות וגנים בעיר העתיקה וסביבתה. לאחר הפסח, השתדלו בני העיר העתיקה לצאת לשדות ולדרך על הירק "פיזאר לאס ירבאס". גם נפשם התגעגעה "לפרימה בירא" לאביב המרענן. בטיולים אלו צלו בשר כבש שבתקופה זו מצוי בשפע ואכלו חסות גדולות מכפר השילוח או משכם, אותן החסות שעליהן הבריקו מחמת ה"שמן" שנטף מהן. להשלמת השמחה נלוותה ה"טרבוקה" הקטנה שעליה הקישו ידיה העדינות של אשה. כן שרו שירי אביב שונים ו"רומנסות" ספרדיות ידועות שהזכירו לכל את ימי הנעורים. מסיבות המשפחה נערכו ברוב-עם בלילות לאור מגורות נפט גדולות ששימשו רק לעתות שמחה אלו. שרו, רקדו, לקול רעמי צחוק של המסובים. גם במסיבות אלו היתה ה"טרבוקה" בלבד מקור השמחה. הגרמפון עם משפכו הגדול ותקליטי הזמרים הערבים היו נחלתם של עשירים בלבד. אלה מוצבים היו בבתי קפה שונים וכל מי שביקש ליהנות מהם ישב על שרפרף קטן באחת הפינות והאזין למנגינות הערביות תוך גמיעת קפה תורכי.

כן היו שעשועים מסוג אחר. המון העם נהר לרובע "חאן אל זית" כדי לראות את "כרכוז עואז" (משחק בובות) או את הכבש בעל שני הראשים ושמונה הרגלים "ראס מן גייר גייט", או ששחקו ב"דדוס" (קוביות) ו"בצרה" (קלפים).

החג היחידי שבו ציפו השכנים והמכרים המוסלמים לטובת הנאה מידידיהם היהודים היה חג הפסח, שכן ה"פטיר", כלומר המצה היהודית, ערבה מאד לחיכם. המתנה הטובה שניתן היה להעניק למוסלמי בחג הפסח, היתה מנה של מצות. סלים אל חוסיני, ראש עיריית ירושלים בשעתו, קיבל ברצון רב את מתנת-המצות שהגיש לו גזבר העיריה היהודי, חואג'ה יוסף ברזאני מדי שנה בשנה. וכשביקש פעם גם אליאס אפנדי הנוצרי לקבל מתנת מצות

אמר לו הגזבר היהודי: "לפי טענתכם אפויה המצה בדם ילד נוצרי וכיצד רוצה אתה לטעום הימנה?" "בלאש מסח'רה, חדל להתלוצץ", השיב אליאס הנוצרי, "אוהב אני לטבול את המצה בכוס הקפה והחלב שלי בבוקר".

תמורת המצות הללו שהגישו למוסלמים כמתנת-חג, נתנו המוסלמים ליהודים עם צאת החג פיתות חמות, חמאה, דבש, זיתים, פרחים ותפוחי-זהב גדולים כשעל קליפותיהם "באראק" נייר-זהב דקיק, — מתנה שנתקבלה ברצון ובהכרת-טובה לאחר שבעת ימי הינזרות מלחם.

בחג הפסח חלו כמה אירועים שהעסיקו את בני ירושלים בימי חול המועד. חג הפסח הנוצרי נחוג ביום הראשון של פסח ברוב פאר והדר. על גגות הבתים שבקרבת הקבר הקדוש "לה קימאדה" הצטופפו מאות נשים וגברים כדי לחזות בתהלוכה המפוארת של הפטריארך עם חבר אנשי הכמורה שהיו לבושים כולם בגדים רקומים בחוטי זהב ומשי, "ויסטידוס די קלאבידון אי די סירמה". לפני התהלוכה צעדו הקוואסים של הקונסוליות השונות שהקישו בקצב במקלותיהם העטורים גולות כסף על אבני סמטאותיה של ירושלים.

חגיגה בעלת אופי שונה לגמרי, התקיימה ביום הראשון שלאחר חג הפסח, הלא היא חגיגת העליה לקברו של משה רבנו, נבי מוסה. מפיה של דודתי טיאה ליוג'ה קואינקה שמעתי: נוהגות היינו ללכת לשדה שמאחורי "אל בניו די לה מיריאמיקה", בית המרחץ של מרים, ולחזות בעשרות הרקדנים הערבים שרקדו בחרבות שלופות. פחד אחז אותנו בראותינו את ערביי חברון וכפרי הסביבה כשהם מנופפים בחרבותיהם החדות וב"נבוטים" שבידיהם. רק אנשי המון העם, "ג'נטי די פרובידאד נו ג'נטי די כבוד" (עניים ולא מכובדים) הלכו לחזות בתהלכות אלו.

בימי הפסחא נתמלאו חוצותיה של ירושלים העתיקה, גם בעולי רגל שבאו מארצות אירופה. אנו הילדים נהגנו ללכת אחר קבוצות עולי הרגל הרוסיים שבאו מתחנת הרכבת עד לאכסניה שלהם במגרש הרוסים, או שעלו ברגל מנמלי יפו לירושלים כשבידיהם מקלות גדולים ועבים והם שרים ומתפללים. אנו רצים היינו אחריהם וקוראים לעומתם: "דריסטה מאריסטה* איל ווירקו טי אריסטה אין דיאה די מרטיס", כלומר שלום עליכם וכי השטן יגרור אותכם ביום שלישי.

* ברוסית "זדראסוויטיה".

הם לא הבינו כמובן את פשר קריאתנו והיו עונים לנו בנדנוד ראש. "דריסטה דריסטה". עצובה היתה שירתם של הרוסים, וכולם, גברים ונשים לבשו בגדים שחורים ועבים. בעוברם ברחוב יפו, תימרו ענני אבק מתחת לרגליהם שהיו נתונות במגפים שחורים. זכורני כי פעם עברה קבוצה בת כמה מאות גברים ונשים דרך רחוב יפו ובידי כמה מאלה שהלכו בסוף השיירה, שמיכה עבה שעטפו בה גופתו של אדם שנפת, כנראה, את נשמתו בדרך.

קשה היתה הפרידה מחג הפסח. במוצאי החג הלכנו לשדות לקטוף שבלי-שעורה ירוקים בהן חבטנו איש את ריעהו ובירכנו זה את זה משום מה בערבית "סנתך ח'דרה", דהיינו תהא שנתך ירוקה, בצרוף הברכה המסורתית "קאדה אניו מיז'וראדו", תזכו לשנים רבות. אנו הקטנים הרהבנו עוז בנפשנו ואחזנו בירק וחבטנו בו בעדינות, מתביישים קמעה ועינינו מושפלות, את הורינו ומאחלים להם שנה טובה ומבורכת.

במוצאי החג נהגו לקשט את השולחן בירק. הדליקו עששית, קאראיה, וערכו שולחן עם כל מיני מטעמים לקבל פני אורחים. בתחתיתה של העששית מניחים היו כמה מטבעות של זהב. למחרת החג נטלו את המטבעות המשומנות מתוך העששית ומשחו בהן את הידיים לסימן של ברכה והצלחה.

כן נהגו להניח במוצאי החג, "בג'וזדאן" (נרתיק הכסף) חצי-נפוליאון, לסימן ברכה. את זאת הניחו למשמרת במשך השנה, ולא פרטו את המטבע. במוצאי חג הפסח, בלילה הראשון לספירת העומר נהגו הגברים להטמין לסימן ברכה בכיס בגדיהם גבישי-מלח שהחזיקו אותם עד היום האחרון לספירת העומר.

אף הנשים הוקירו את ימי "הספירה" האסורים בשמחה, ונהגו להפסיק את מלאכה התפירה סמוך לשעת המנחה.

בשעה מאוחרת בלילה, עלו מתוך החשכה קריאותיהם של האופים שהכריזו על "ליבאדורה בלנדה אי דורה" דהיינו שאור רך וקשה, לאפיית הלחם בידי בעלות הבית השכם ביום המחרת.